

ΕΚΤΑΚΤΟΣ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 30^{ΗΣ} ΜΑΡΤΙΟΥ 1982

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΠΕΡΙΚΛΗ ΘΕΟΧΑΡΗ

GOETHE

ΤΟ ΚΟΡΥΦΩΜΑ ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΓΚΟΥ ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΓΚΟΥ Κ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ

Στις 22 Μαρτίου συμπληρώθηκαν εκατὸν πενήντα χρόνια ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ *Johann Wolfgang von Goethe*. Τὸ Μάρτιο καὶ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1932, ὅταν εἶχαν συμπληρωθεῖ ἑκατὸ χρόνια ἀπὸ τὸ θάνατό του, ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ἐτίμησε τὴ μνήμη του μὲ τοὺς λόγους τεσσάρων μελῶν της. Ὁ καθηγητὴς τῆς Χημείας στὸ Ἐθνικὸ Μετσόβιο Πολυτεχνεῖο Ἀλέξανδρος Βουρνάζος, πρόεδρος τοῦ Σώματος κατὰ τὸ ἔτος ἐκεῖνο, ἀνάπτυξε τὸ θέμα «Ὁ Γκαίτε ὡς ἐπιστήμων», ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς τὸ θέμα «Ὁ Γκαίτε καὶ ἡ Ποίησις», ὁ Σωκράτης Κονγέας τὸ θέμα «Ὁ Φιλελληνισμὸς τοῦ Γκαίτε» καὶ ὁ Ἰωάννης Καλλιτσουνάκης τὸ θέμα «Ὁ Γκαίτε καὶ ἡ Ἀρχαία Ἑλλάς».

Οἱ λόγοι καὶ τῶν τεσσάρων ἀκαδημαϊκῶν δὲν ἦταν συνήθεις πανηγυρικοί. Ἦταν βαρυσήμαντες πραγματεῖες. Ὁ Βουρνάζος παρουσίασε μιὰ συνολικὴ εἰκόνα τῶν πολὺπλευρων φυσικοεπιστημονικῶν ἐρευνῶν τοῦ Γκαίτε, μιὰ εἰκόνα ποὺ μόνον ἓνα χρόνο ἀργότερα τὴ βρίσκουμε —λεπτομερέστατα ἀναπτυγμένη καὶ προωθημένη μέχρι τοῦ συνδυασμοῦ τῶν ἐρευνῶν καὶ προτάσεων τοῦ Γκαίτε μὲ τὶς νεώτερες χημικοβιολογικὲς ἀνακαλύψεις— στὸ βιβλίο τοῦ Γερμανοῦ χημικοῦ *Paul Walden* «Ὁ Γκαίτε καὶ οἱ φυσικὲς ἐπιστῆμες» («*Goethe und die Naturwissenschaften*», *Bremen* 1933). Ὁ μεγάλος μας ποιητὴς, ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς, ὕμνησε τὸν ποιητὴ Γκαίτε σ' ἓνα ἀπὸ τὰ καλότερα πεζὰ κείμενά του, σ' ἓνα κείμενο, ὅπου ἡ ποιητικὴ ἔξαρση καὶ ὁ ὑψηλὸς λόγος συνδυάζονται μὲ βαθύνοια καὶ

λογιότητα. Ὁ Σωκράτης Κουγέας, ἀφοῦ ἐπικαλέσθηκε πολλὰ κείμενα καὶ περιστατικά, πὸν ἀποδεικνύουν τὸ φιλελληνισμὸ τοῦ Γκαϊτε, ἐπεσήμανε —πράγμα πού, ὅσο ξέρω, δὲν εἶχε γίνεи ὡς τότε— ὅτι πρῶτος ὁ Γκαϊτε ἐχάραξε («τὰ ἀληθινὰ ὄρια τῆς ἐθνικῆς μας ἱστορίας»), ὅτι πρῶτος αὐτὸς ἐτόνισε τὴν ὕπαρξη («τῶν βυζαντινῶν στοιχείων εἰς τὴν νεοελληνικὴν ζωὴν»), καὶ —παρουσιάζοντας ἐνιαία τὴν περίοδο τριῶν χιλιάδων ἐτῶν, «ἀπὸ τῆς πτώσεως τῆς Τροίας μέχρι τῆς πτώσεως τοῦ Μεσολογγίου»— ἔγινε «οὕτως εἰπεῖν ὁ πρόδρομος τοῦ ἰδικοῦ μας Παπαρηγοπούλου». Τέλος, ὁ Ἰωάννης Καλλιτσουνάκης, μὲ τὴν ὁμιλία του «Ὁ Γκαϊτε καὶ ἡ Ἀρχαία Ἑλλάς», μᾶς χάρισε ἕναν ἀπὸ τοὺς καλύτερους καρπὸς τοῦ φιλολογικοῦ του πνεύματος. Ἐξέτασε τὴ σχέση τοῦ Γκαϊτε μὲ τὸν Ὅμηρο, μὲ τοὺς Ἑλληνας τραγικούς, μὲ τὸν Πλάτονα, μὲ τὸν Ἀριστοτέλη, καὶ ἐτόνισε ἰδιαίτερα —πράγμα πὸν ἔπραξε στὴν ὁμιλία του καὶ ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς— τὴν ὑγιέστατη, κάπως καθυστερημένη, ἀλλὰ τελικὰ κατηγορηματικὴ ἄρνηση τοῦ Γκαϊτε νὰ δεχθεῖ τὴ γνώμη τοῦ διάσημου φιλολόγου Friedrich August Wolff, ὅτι τὰ ὁμηρικὰ ἔπη δὲν ὀφείλονται σ' ἕνα μεγάλο ποιητὴ, τὸν Ὅμηρο, ἀλλὰ σὲ κάποιον ἢ κάποιους πὸν διασκεύασαν καὶ ἐνοποίησαν ἄσματα πολλῶν ραψωδῶν.

Ἐθεώρησα καθῆκον μου νὰ σᾶς ὑπενθυμίσω, ὅτι ἀπὸ τὸ βῆμα τοῦτο ἐτίμησαν τὴ μνήμη τοῦ Γκαϊτε, ἑκατὸ χρόνια μετὰ τὸ θάνατό του, ὁ Ἀλέξανδρος Βουρνάζος, ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς, ὁ Σωκράτης Κουγέας καὶ ὁ Ἰωάννης Καλλιτσουνάκης. Ὅτι σήμερα, πενήντα χρόνια ἀργότερα, τοὺς διαδέχομαι στὸ βῆμα τοῦτο, γιὰ νὰ ἐκτελέσω τὸ ἴδιο χρέος, πὸν τόσο λαμπρὰ εἶχαν ἐκτελέσει οἱ ἄνδρες ἐκεῖνοι, αὐτὸ εἶναι βέβαια τιμὴ μου, ἀλλὰ τὸ τίμημα, πὸν αἰσθάνομαι ὅτι ὀφείλω νὰ καταβάλω γιὰ τὴν τιμητικὴ αὐτὴ διαδοχὴ, εἶναι βαρὺ.

Στὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ πέντε κεφάλαια, πὸν ἀφιέρωσα στὸν Γκαϊτε στὸν ἑβδομο τόμο τῆς «Ἱστορίας τοῦ Ἑὐρωπαϊκοῦ Πνεύματος», εἶχα διατυπώσει τὶς ἀκόλουθες παρατηρήσεις :

«Γιὰ νὰ πεῖ κανένας, ὅτι γνωρίζει τὸν Γκαϊτε, πρέπει νὰ γνωρίζει ὅλα (ἢ σχεδὸν ὅλα) ὅσα ἔγραψε, τὰ ἀπλὰ τραγούδια του, πὸν σ' αὐτὰ εἶναι ἴσως ἄφθαστος, καὶ τὴ στοχαστικὴ λυρική του ποίηση, τὰ ἔμμετρα —ἐπικά— ἀφηγήματά του, τὰ θεατρικὰ ἔργα του σὲ πεζὸ λόγο καὶ τὰ ποιητικὰ του δράματα, τὰ μυθιστορηματά του, τὴ μεγάλη ποιητικὴ καὶ ἱστορικὴ φαντασμαγορία τοῦ Πρώτου καὶ τοῦ Δεύτερου Μέρους τοῦ «Φάουστ», τὴν αὐτοβιογραφία του καὶ ὅλες τὶς αὐτοτελεῖς ἀφηγήσεις προσωπικῶν ἐμπειριῶν του, ἱστορικῶν (πολεμικῶν) καὶ ἰδιωτικῶν, τὶς ἐπιστημονικὲς πραγματεῖες του στὶς σφαῖρες τῆς ὀπτικῆς, τῆς ἀνατομίας, τῆς βοτανικῆς, τῆς γεωλογίας, τοὺς κριτικὸς καὶ σατιρικὸς στίχους του, τὶς ἐπιστολές του, τὶς συνομιλίαι του μὲ τὸν Eckermann ἢ καὶ μὲ ἄλλους, τὰ

δοκίμια και τὶς κριτικές του. Καὶ πρέπει—γιὰ νὰ πεῖ κανένας ὅτι γνωρίζει τὸν Γκαίτε—νάχει γνωρίσει, πέρα ἀπὸ ὅλα ὅσα ἔγραψε, τὴν ἴδια του τὴ ζωὴ, τὶς πράξεις του, τοὺς ἔρωτές του, τὶς φιλίες του, τὴ βαθμιαία καὶ καταπληκτικὴ ἀνοδό του, μὲ τὴν ἴδια πάντα νεανικὴ ζωηρότητα, ἀπὸ τὴ μιὰ φάση τῆς ζωῆς του στὴν ἄλλη, ὡς τὸ ὕψος ἐκεῖνο, ποὺ τὸν ἔκαμε νὰ γίνῃ Ὀλύμπιος, ὄχι ὡς Ζεὺς ἢ ὡς ψυχρὸς ὑπεράνθρωπος, ὅπως θεωρήθηκε ἄλλοτε ἀπὸ πολλοὺς) —ἀκόμα καὶ ἀπὸ τὸν Λέοντα Τόλστοϊ—, «ἀλλὰ ὡς ὑπομονετικὸς, ἐπίμονος, μέγας ὀρειβάτης, ποὺ ἀνέβηκε στὴν πιὸ ὕψηλὴ σκοπιὰ, χωρὶς νὰ πάφει νᾶναι, ὅπως εἶπε ἓνας μέγας τοῦ αἰῶνα μας, ὁ Albert Schweitzer, ὁ βαθὺς ἀπέριττος ἄνθρωπος (*der tiefe schlichte Mensch*)».

Τὶς παρατηρήσεις αὐτές, ποὺ εἶχα διατυπώσει πρὸ δεκατριῶν ἐτῶν, τὶς ὑπογράφω καὶ σήμερα. Πρέπει, ὅμως, νὰ τὶς συμπληρώσω μὲ τὴν ἀπάντηση στοῦ ἀκόλουθο ἐρώτημα: Πῶς συνέβη, ὥστε νὰ ἀποκαλυφθεῖ ὁ Γκαίτε ἀκόμα καὶ στὰ μάτια ἐκείνων, ποὺ δὲν ἐγνώρισαν παρὰ μόνον ἀποσπάσματα τοῦ ἔργου του; Ἐγνώριζε, τάχα, ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς ὀλόκληρο τὸν Γκαίτε, ὅλα τὰ ἔργα του καὶ ὅλες τὶς πτυχὲς τοῦ πνεύματός του; Ὁχι. Νομίζω μάλιστα, ὅτι δὲν εἶχε κἄν τὴ δυνατότητα νὰ γενθεῖ ἄμεσα τὸν γερμανικὸ λόγο τοῦ Γκαίτε. Ὁ Thomas Mann (στὸ δοκίμιο “*Die drei Gewaltigen*”, ποὺ πρωτοδημοσιεύθηκε, μὲ ἄλλον τίτλο, τὸ 1949), λέει ὅτι ἡ (“Ἰφιγένεια τοῦ Γκαίτε») εἶναι ἓνα ποίημα εὐγενικώτατης ἀνθρωπιᾶς (*ein Gedicht von edelsten Humanität*) καὶ τέτοιας ὠραιότητος στὴ μορφὴ, ὥστε γεμίζουν δάκρυα τὰ μάτια ἐκείνου ποὺ ἔχει δεκτικότητα γιὰ τὴν Τέχνη, καὶ ποὺ καταλαβαίνει γερμανικά). Τὸ ἴδιο μπορεῖ νὰ λεχθεῖ γιὰ ὅλα τὰ ἔμμετρα ἔργα τοῦ Γκαίτε. Μόνον ὅσοι ξέρουν γερμανικὰ μποροῦν νὰ συλλάβουν πέρα γιὰ πέρα τὶς αἰσθητικὲς καὶ συνάμα τὶς γενικώτερες πνευματικὲς ἀρετές τους. Καὶ ὅμως ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς κατάφερε νὰ συλλάβει τὸ φαινόμενο, ποὺ ὀνομάζεται Γκαίτε, στὶς πιὸ πολλὲς διαστάσεις του. Στὴν περίπτωσιν τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ τὸ πρᾶγμα εἶναι εὐεξηγήητο. Πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ στὴ διαισθητικὴ δύναμη, στὴν ἰδιότυπὴ ὄραση τοῦ μεγάλου μας ποιητῆ, στὴν («ἐκλεκτικὴ συγγένεια») μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ Γκαίτε. Ἀλλὰ τὸ ὅτι ὁ θαυμασμὸς γιὰ τὸν Γκαίτε ὡς τὸν πανευρωπαϊκὸ ἡγεμόνα τοῦ πνεύματος ἐδηλώθηκε ὅσο ζοῦσε ὁ ἴδιος, καὶ μάλιστα πρὶν γράφει τὸ Δεύτερο Μέρος τοῦ «Φάουστ») ἢ καὶ πρὶν δημοσιευθῶν μερικὰ ἄλλα ἀπὸ τὰ πιὸ βαρυσήμαντα ἔργα του, τὸ γεγονὸς αὐτὸ πῶς πρέπει νὰ ἐξηγηθεῖ; Δὲν ἐξηγεῖται παρὰ μόνον ἂν ποῦμε ὅτι εἶναι, στὴν ἱστορία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος, τόσο μοναδικὸ ποὺ δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ὀνομασθεῖ («θαῦμα»).

Εἰκοσιεῖς μονάχα ἐτῶν ἦταν ὁ Γκαίτε, ὅταν τὸ Νοέμβριον τοῦ 1775 ἐμφανίσθηκε στὴ Βαϊμάρη, στὴ μικρὴ πόλιν ἐνὸς μικροῦ δουκάτου ποὺ ἔγινε ἀπὸ τότε,

για πολλές δεκαετίες, ή πνευματική πρωτεύουσα του κόσμου. "Όταν ο ποιητής *Wieland*, που ήταν δεκάξι χρόνια πρεσβύτερός του, τον αντίκρισε στη Βαϊμάρη για πρώτη φορά, έγραψε τους στίχους (τους μεταφράζω πιστά, χωρίς το ρυθμό και τή ρίμα τους):

«Μ' ένα ζευγάρι μαύρα μάτια,
μαγευτικά μάτια, γεμάτα θεϊες ματιές,
ικανός και να θανατώνει και να γοητεύει,
έτσι έφτασε ανάμεσά μας, εξάισιος και υπέροχος,
γνήσιος τῶν πνευμάτων βασιλιάς!»

Ο νεαρός στρατηγός Ναπολέον Βοναπάρτης δὲν ἐγνώριζε, ὅταν ἐπιχείρησε στὸ ἔτος 1798 τὴν ἐκστρατεία τῆς Αἰγύπτου, παρὰ μόνον τὸν «Βέρθερο» τοῦ Γκαϊτε, πὸν εἶχε μεταφρασεῖ στὴ γαλλικὴ γλώσσα. Εἶχε ἀρκέσει στὸν Βοναπάρτη τὸ νεανικὸ αὐτὸ ἔργο τοῦ Γκαϊτε, πὸν τὸ πῆρε μαζί του στὴν Αἴγυπτο, γιὰ νὰ θαυμάσει τὸν Γκαϊτε. Καὶ ἂν ἀκόμα ποῦμε, ὅτι ὁ «Βέρθερος» ἦταν ἓνα νεανικὸ ἀμάρτημα τοῦ Γκαϊτε, στὸ θαυμάσιο αὐτὸ ἀμάρτημα ὑπάρχει ἤδη ἡ σφραγίδα τῆς μεγαλοφυΐας. Στὴν πιὸ πρόσφατη ἑλληνικὴ μετάφραση τοῦ «Βέρθερου», πὸν ὀφείλεται στὴ Σμαράγδα Φορμόζη (Θεσσαλονικὴ 1978), ἔχει προταχθεῖ, σὲ καλὴ ἐπίσης ἑλληνικὴ μετάφραση, τὸ κεφάλαιο πὸν στὸ μέγα ἔργο του "Goethe" (1916) ἀφιέρωσε ὁ Friedrich Gundolf στὸν «Βέρθερο». Τὸν ὀνόμασε «Τιτάνα τοῦ Αἰσθήματος» ("Titan des Empfindens"). Ὁ Nietzsche ("Menschliches Allzumenschliches II: Vermischte Meinungen und Sprüche, 227) εἶδε καὶ τὸν Torquato Tasso στὴν ὁμώνυμη ἔμμετρο τραγωδία τοῦ Γκαϊτε σὰν τὸν «ὑπερρωπὸμένο Βέρθερο» ("den gesteigerten Werther"). Καὶ ἀκόμα πιὸ ὑπερρωπὸμένος Βέρθερος μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὁ Φάουστ, πὸν ὁ Friedrich Gundolf τὸν ὀνόμασε "Titan des Strebens", Τιτάνα τῆς ἀένας ροπῆς πρὸς κάτι ὄλο καὶ περισσότερο, ὄλο καὶ μεγαλύτερο.

Ἀκόμα καὶ ὅταν, κάμποσες δεκαετίες μετὰ τὴν ἐκδοση τοῦ «Βέρθερου» ἢ καὶ τοῦ Πρώτου Μέρους τοῦ «Φάουστ», ἐπιχείρησαν τὴν προσκονητικὴ τους ὁδοιπορία στὴ Βαϊμάρη, γιὰ νὰ ἀντικρίσουν τὸν πρεσβύτερο Γκαϊτε, ἄνδρες ὅπως ὁ Thakeray, ὁ Thomas Carlyle, ὁ Ἄδὰμ Μίσκιεβιτς, ὁ Βασίλης Ἀντρέγιεβιτς Ζουκόφσκι, ὁ Βίλχελμ Κάρολβιτς Küchelbecker, οἱ ἄνδρες αὐτοὶ δὲν εἶχαν γνωρίσει παρὰ ἀποσπάσματα τοῦ δημιουργικοῦ ἔργου τοῦ Γκαϊτε. Καὶ ὅμως στὸν Ρῶσο ποιητὴ Küchelbecker, τὸ συμμαθητὴ καὶ πιστὸ φίλο τοῦ Πούσκιν, πὸν μετὰ τὴν κατάπνιξη τῆς ἀνταρσίας τοῦ Δεκεμβρίου τοῦ 1825 πέρασε τὰ τελευταῖα

εἴκοσι χρόνια τῆς ζωῆς του σὲ φυλακὲς καὶ στὴ Σιβηρία, εἶχαν ἀρκέσει ὅσα ἔργα τοῦ Γκαίτε εἶχε διαβάσει ὡς τὸ 1820, πὸν τὸν ἐπισκέφθηκε στὴ Βαϊμάρη, γιὰ νὰ ἰδεῖ στὸ πρόσωπό του τὸν Προμηθέα. («Στὸν Προμηθέα») εἶναι ὁ τίτλος τοῦ ποιήματος πὸν ἔγραψε τότε. Στὸ ἔτος 1832, ὅταν πληροφορήθηκαν τὸ θάνατο τοῦ Γκαίτε, δύο ἄλλοι Ρῶσοι ποιητές, ὁ Εὐγένιος Ἀβράμοβιτς Μπαρατίνσκι καὶ ὁ Φεντόρ Ἰβάνοβιτς Τιούτσεφ, ἔγραψαν δύο ποιήματα, πὸν ἔκαμαν τὸν Fritz Strich, στὸ βιβλίο του («Ὁ Γκαίτε καὶ ἡ παγκόσμια λογοτεχνία») («Goethe und die Weltliteratur», 1946) νὰ πεῖ ὅτι «τίποτε... δὲν ἔφθασε τόσο κοντὰ στὴν ἀληθινὴ καὶ πρὸ βαθειὰ ὕπαρξη (Wesen) τοῦ Γκαίτε, ὅσο ἔφθασαν τὰ ποιήματα αὐτά». Στὸ ποίημά του («Στὸ ὕψηλὸ δέντρο τῆς ἀνθρωπότητας»), ὁ Τιούτσεφ ὑμνεῖ τὸν Γκαίτε ὡς κήρυκα τῆς πανανθρώπινης ἐνότητας. Καὶ ὁ Εὐγένιος Μπαρατίνσκι, σ' ἓνα στίχο τοῦ ποιήματος, πὸν τοῦ ἐνέπνευσε ὁ θάνατος τοῦ Γκαίτε, λέει: «Ἰδια μὲ τοῦ σύμπαντος τὴν ἀνάσα ἦταν ἡ ἀνάσα του».

Οἱ ἄνδρες αὐτοὶ ἐγνωρίζαν, βέβαια, ὅχι μόνον τὸν «Βέρθερο», πὸν ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του—στὴν Ἀγία Ἐλένη, ὅπου τὸν ξαναδιάβαζε—εἶχε ἀρκέσει στὸν Ναπολέοντα, ἀλλὰ καὶ ἄλλα ἔργα τοῦ Γκαίτε. Ὅχι, ὅμως, ὅλα, οὔτε κἀν τὰ περισσότερα. Αὐτὸ ἀκριβῶς εἶναι τὸ ἀξιοσημείωτο. Χωρὶς νὰ γνωρίζουν ὀλόκληρο τὸ φαινόμενο, πὸν ὀνομάζεται Γκαίτε, εἶχαν ἀντιληφθεῖ ὅτι ἓνα γιγάντιο πνεῦμα εἶχε ἐμφανισθεῖ στὸν κόσμο.

Ἡ ἐντύπωση αὐτή, πὸν πῆρε, ὅσο ζοῦσε ἀκόμα ὁ Γκαίτε, πανευρωπαϊκὲς καί, λίγο ἀργότερα, παγκόσμιες διαστάσεις, ἦταν κάτι τὸ μοναδικὸ καὶ ἀνεπανάληπτο. Δὲν ἔχει σημειωθεῖ δεύτερο παρόμοιο γεγονός οὔτε πρὶν ἀπὸ τὴ γέννηση τοῦ Γκαίτε, οὔτε μετὰ τὸ θάνατό του. Δὲν ὑπῆρξαν, τάχα, μετὰ τὴν ἀρχαιότητα πνεύματα, πὸν τὸ ὕψος τους μπορεῖ νὰ παραβληθεῖ μὲ τὸ δικό του ὕψος; Ἄν περιορίσουμε τὸ βλέμμα μας στὸ χῶρο τοῦ ποιητικοῦ λόγου καὶ τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας, πρέπει νὰ θεωρήσουμε ἰσοῦφεῖς μὲ τὸν Γκαίτε, τὸν Δάντη, τὸν Μιχαηλάγγελο, τὸν Λεονάρντο ντὰ Βίντσι, τὸν Θεοβάντες, τὸν Σαίξπηρ, τὸν Πούσκιν, ἀκόμα καὶ αὐτὸν—παρὰ τὸν γνωστὸ ἀναστεναγμὸ τοῦ André Gide—τὸν Victor Hugo. Κανένας, ὅμως, ἀπὸ τοὺς μεγάλους αὐτοὺς δημιουργοὺς δὲν προκάλεσε, ὅσο ζοῦσε ἢ καὶ γενικώτερα στὸν αἰῶνα του, τὴν ἐκπληξὴ πὸν προκάλεσε ἡ παρουσία τοῦ Γκαίτε στὸν κόσμο.

Ἡ Φύση ἔπλασε στὸ πρόσωπο τοῦ Γκαίτε—καὶ αὐτὸ ἔγινε γρήγορα ἀντιληπτό ἢ τὸ διαισθάνθηκαν πολλοὶ καὶ ὅσο ζοῦσε—τὸν τελειότερο Εὐρωπαῖο. Τὸ εὐρωπαϊκὸ πνεῦμα, πὸν μὲ προϋπόθεση ἢ καὶ πηγὴ του τὴν Ἑλλάδα, τὴ Ρώμη καὶ τὸν Χριστιανισμό, ἄρχισε νὰ παίρνει στὴ μεσαιωνικὴ Εὐρώπη—μὲ τὴ σιωπηλὴ βοήθεια καὶ τῆς βυζαντινῆς τέχνης, κυρίως τῶν ἐλληνοστικῶν στοιχείων τῆς

βυζαντινῆς τέχνης πὸν προβάλλουν π.χ. μέσ' ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Giotto—τὰ κύρια γνωρίσματά του, καὶ πὸν ὁ μέγας ἀπολογισμὸς τῶν ἀγωνιῶν καὶ μόχθων του ὡς τὰ τέλη τοῦ ΙΓ' αἰῶνα εἶναι ἡ «Θεία Κωμωδία» τοῦ Δάντη, τὸ εὐρωπαϊκὸ πνεῦμα βρῆκε στὸν Γκαῖτε τὴν πιὸ ὑψηλὴ καὶ τὴν πιὸ ἀρμονικὴ ἔκφρασή του. Τὸ ἔχον πεῖ πολλοί, ὁ καθένας μὲ τὸ δικό του ὕφος. Θὰ περιορισθῶ νὰ πῶ πῶς διατύπωσαν τὴν ἴδια σκέψη δύο Ἑλληνες, δύο φίλοι καὶ συνοδοιπόροι μου, πὸν ἀγάπησαν καὶ μελέτησαν πολὺ τὸν Γκαῖτε. Ὁ Ἰωάννης Θεοδωρακόπουλος («Ὁ Φάουστ τοῦ Γκαῖτε. Μετάφραση μὲ αἰσθητικὴ καὶ φιλοσοφικὴ ἐρμηνεία», 1956, τρίτη ἐκδοσὴ 1981) λέει ὅτι ὁ «Φάουστ» τοῦ Γκαῖτε, ἄρα καὶ ὁ ἴδιος ὁ Γκαῖτε, «ἐκφράζει τὸν ἀνώτατο βαθμὸ αὐτοσυνειδησίας τοῦ νεώτερου Εὐρωπαίου». Καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος («Ἀφορισμοὶ καὶ Διαλογισμοί», Τρίτη Σειρά, 1969) λέει γὰρ τὸν Γκαῖτε : «Τὸ μέγιστο πνευματικὸ του κατόρθωμα εἶναι ἡ ἴδια ἡ προσωπικότητά του, ἡ μεγαλύτερη πὸν γέννησαν οἱ νεώτεροι χρόνοι εἶναι, ἂν θέλετε, ἡ στοχαστικότητά της, πὸν στοὺς νεώτερους χρόνους δὲν τὴν ἔφθασε κανένας».

Ἄλλὰ τί ἐννοοῦμε, ὅταν λέμε—θὰ χρησιμοποιοῦσω τώρα τὴ δική μου διατύπωση—ὅτι στὸν Γκαῖτε βρῆκε τὸ εὐρωπαϊκὸ πνεῦμα τὴν πιὸ ὑψηλὴ καὶ πιὸ ἀρμονικὴ ἐκδήλωσή του;

Τὸ εὐρωπαϊκὸ πνεῦμα εἶναι γεμάτο ἀντιφάσεις. Ἀντίθετα ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῆς Ἀσίας, εἰδικώτερα τῶν Ἰνδιῶν καὶ τῆς Κίνας, τῶν δύο μεγάλων αὐτῶν ἐστιῶν στατικῆς (τουλάχιστον ὡς τις ἀρχές τοῦ αἰῶνα μας) ἐσωστρεφοῦς σοφίας, τὸ εὐρωπαϊκὸ πνεῦμα, δυναμικὸ καὶ πολυδιάστατο, εἶναι τὸ πιὸ πλούσιο σὲ ἀντιθέσεις, σὲ ροπές πὸν μοιάζουν ἢ καὶ εἶναι πράγματι ἀσυμβίβαστες μεταξὺ τους. Εἶναι πνεῦμα κατ' ἐξοχὴν διαλεκτικόν. Στρέφεται ἐξίσου πρὸς τὰ ἔξω καὶ πρὸς τὰ μέσα, πρὸς τὸ φῶς, πὸν κάνει τὸν ἄνθρωπο νὰ χαιρέται τὴν πλαστικότητα τῶν ὁρατῶν ἀντικειμένων καὶ νὰ συλλαμβάνει μὲ ἀκρίβεια τὶς ἀναλογίες τους, καὶ πρὸς τὸ ἱερὸ σκότος, πὸν ἀμφισβητεῖ τὴν ἀξία τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου καὶ κάνει τὸν ἄνθρωπο νὰ ἀναζητεῖ τὴν ἀλήθεια—ἓνα μυστικὸ μῆνυμα ἀλήθειας ἢ σωτηρίας—στὸ ἀπύθμενο βάθος τῆς ψυχῆς του ἢ τῆς ψυχῆς τοῦ κόσμου. Οἱ ἀντινομίες, πὸν συνιστοῦν τὸ πολυδιάστατο εὐρωπαϊκὸ πνεῦμα, εἶναι πολλές. Οὔτε ἐξαντλοῦνται, οὔτε συνοφίζονται στὶς δύο αὐτὲς ἀντίθετες τάσεις, πὸν κι αὐτὲς ἔχον ἀναρίθμητες διαβαθμίσεις. Θὰ ἰδοῦμε, ὅτι στὸ πνεῦμα τοῦ Γκαῖτε συμφιλιώθηκαν ἢ ξεπεράστηκαν καὶ ἄλλες ἀντίθετες ροπές τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος, ἐκεῖνες πὸν ἀποκρυσταλλώθηκαν τελικὰ στὶς ἀντιθέσεις μεταξὺ ἀτομικισμοῦ (ἢ φιλελευθερισμοῦ) καὶ σοσιαλισμοῦ, ἰδεοκρατίας καὶ ἕλισμοῦ, πατριωτισμοῦ καὶ οἰκουμενισμοῦ. Ἄς σταθοῦμε, ὅμως, πρὶν ἀπ' ὅλα στὶς δύο βασικὲς ἀντίθετες τάσεις τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος, πὸν ἡ πρώτη ἀπὸ τὶς δύο—ἡ τάση πρὸς τὸ φῶς—ἔχει

πηγή της τήν ελληνική αρχαιότητα, και ή άλλη—ή τάση πρὸς τὸ ἱερὸ σκότος, πρὸς τὰ μυστικά βάθη—προέκυψε ἀπὸ τῆ διασταύρωση τοῦ Χριστιανισμοῦ μὲ τὴν ψυχὴ καὶ τὴ φαντασία τῶν βόρειων εὐρωπαϊκῶν λαῶν. Κλασικούς ὀνομάζουμε ἐκείνους, πὸν μέσα τους ἐπικρατεῖ, χωρὶς νὰ φθάνει ποτὲ στὴν τελειότητα τῶν ἀρχαίων ελληνικῶν προτύπων, ἢ πρώτη ἀπὸ τὶς δύο τάσεις. Ρομαντικούς ἤ, σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις, μυστικούς ὀνομάζουμε τοὺς ἄλλους.

Στὸ πνεῦμα τοῦ Γκαίτε σημειώθηκε ἡ πιὸ θαυμαστὴ ἰσορροπία τῶν δύο αὐτῶν τάσεων, ἢ πιὸ τέλεια διαλεκτικὴ σύνθεσή τους. Ὅτι ἄλλοι, ὅπως ὁ George Santayana, εἶδαν στὸν Γκαίτε τὴν ὕψιστη ἔκφραση τοῦ ρομαντικοῦ πνεύματος, καὶ ἄλλοι, ὅπως ὁ Irving Babbitt, τὴν τελειότερη, μετὰ τὴν ελληνικὴ ἀρχαιότητα, ἔκφραση τοῦ κλασικοῦ πνεύματος, αὐτὸ ἀποτελεῖ μιὰ πειστικὴ ἔνδειξη, ὅτι στὰ ἔργα καὶ στὴ ζωὴ τοῦ Γκαίτε ἐκδηλώθηκαν ἰσόπαλες οἱ δύο αὐτὲς πνευματικὲς τάσεις. Ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος μιλάει γιὰ «ἓνα δραματικὸ διχασμὸν» τῆς ψυχῆς τοῦ Γκαίτε. Δέει (ἐνθ. ἀν.): «Ὁ Γκαίτε τοῦ Βέρθερου καὶ τοῦ Götz von Berlichingen καὶ ὁ Γκαίτε τοῦ Τάσσο, τῆς Ἑλένης τοῦ Φάουστ, εἶναι δύο ἀντίποδες. Μέσα στὸ ἴδιο τὸ ἔργο αὐτὲς οἱ δύο ροπὲς ἐναλλάσσονται καὶ ἡ μιὰ σημαίνει τὴν ἀποδοκιμασίαν τῆς ἄλλης. Ὁ ἀκατάβλητος ρομαντισμὸς τοῦ φανταστικοῦ Γκαίτε μάχεται ἀδιάκοπα τὸν Γκαίτε τῆς ἀτάραχης μορφῆς τῆς Ἰφιγένειας, τῆς Ἑλένης, τῆς Δωροθέας (. . .). Ἡ ἀληθινὴ φύση τοῦ Γκαίτε εἶναι ὁ ἀδιάκοπος ἐσωτερικὸς ἀγὼνας ἀντινομικῶν στοιχείων, πὸν κατορθώνει νὰ τὰ κρατήσῃ σὲ κάποια ὅρια ἢ σκέψη του, καθὼς στέκει ἀπάνω ἀπ' ἄλλα, καὶ πρὸ παντὸς ἢ ἀπεπίγνωση τῶν ἀντινομῶν του».

Ἐχει δίκιο ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος, ὅταν μιλάει γιὰ ἓνα «δραματικὸ διχασμὸν» τῆς ψυχῆς τοῦ Γκαίτε. Ὁ διχασμὸς αὐτὸς ὑπάρχει στὸ ἴδιο τὸ εὐρωπαϊκὸ πνεῦμα. Ὁ Γκαίτε, ὁ πιὸ ὀλοκληρωμένος Εὐρωπαῖος, δηλαδὴ ὁ Εὐρωπαῖος πὸν ἔζησε μέσα του ὅλες τὶς ἀντινομίες τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ πάλεψε ἀνάμεσα στὰ ἀντίθετα στοιχεῖα πὸν ἀπαρτίζουν τὸ πνεῦμα τοῦτο. Ἐκεῖνο, ὅμως, πὸν ἔχει σημασίαν εἶναι ὅτι κανένα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ δὲν ἔκαμψε καὶ δὲν ὑπέταξε τὸ πνεῦμα τοῦ Γκαίτε. Στὸ πνεῦμα του ξεπεράστηκε ὁ δραματικὸς διχασμὸς τῆς ψυχῆς του. Οὔτε ὁ ρομαντικὸς Γκαίτε νίκησε τὸν κλασικόν, οὔτε ὁ κλασικὸς Γκαίτε νίκησε τὸν ρομαντικόν. Τὰ δύο ἀντίπαλα στοιχεῖα συμφιλιώθηκαν τελικὰ στὸ πνεῦμα του. Δὲν τὸ βλέπουμε, βέβαια, στὸν «Βέρθερο», οὔτε στὸν Götz von Berlichingen, μολοντί καὶ στὰ ἔργα αὐτὰ διαφαίνεται καὶ ἡ κλασικὴ βούληση τοῦ Γκαίτε. Τὸ βλέπουμε, ὅμως, στὴν «Ἰφιγένεια», πὸν πάνω ἀπὸ τὸ τέλειο κλασικὸ ὕφος της πνέει μιὰ ρομαντικὴ αὔρα. Τὸ βλέπουμε στὸ ἀλληγορικὸ—γραμμμένο σὲ λαμπροὺς στίχους—θεατρικὸ ἔργο «Πανδώρα», ὅπου ἀντι-

παρατάσσει ὁ Γκαίτε τὸν Προμηθέα στὸν Ἐπιμηθέα. Ὁ πρῶτος εἶναι ἡ ἐνσάρκωση τοῦ κλασικοῦ πνεύματος τῆς Ἑλλάδος. Εἶναι ὁ πλάστης. Ὁ δεύτερος, ὁ Ἐπιμηθεύς, εἶναι ἡ ἐνσάρκωση τοῦ ρομαντικοῦ πνεύματος. Προτιμοῦσε τὸ σκότος, τὴ νύχτα. Γεννήθηκε γιὰ νὰ θυμᾶται τὸ παρελθόν, νὰ μετανοεῖ, νὰ θέλει νὰ ἀνακαλέσει στὴ ζωὴ ὅ,τι πέρασε γιὰ πάντα καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ἀνακληθεῖ. Ζεῖ στὸ «θολὸ βασίλειο» τῶν δυνατοτήτων, πὸν δὲν παίρνουν μορφὴ, δὲ γίνονται πραγματικότητα. Θαναμαστὴ εἶναι στὸ ἔργο αὐτὸ ἡ ἔκφραση καὶ τῶν δύο ἀντίθετων τάσεων. Τὸ ἴδιο μποροῦμε νὰ ποῦμε καὶ γιὰ τὸ «ἐπεισόδιο τῆς Ἑλένης» (στὸ Δεύτερο Μέρος τοῦ «Φάουστ»), πὸν τὸ ἐπικαλεῖται καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος γιὰ νὰ πεῖ, ὅτι ὁ Γκαίτε τῆς Ἑλένης καὶ ὁ Γκαίτε τοῦ «Βέρθερος» εἶναι ἀντίποδες. Naί, εἶναι ἀντίποδες, ἀλλὰ καὶ στὸ ἐπεισόδιο τῆς Ἑλένης ὑπάρχει ὁ Βέρθερος, ὁ ρομαντικὸς Γκαίτε. Ὁ Εὐφορίων, ὁ καρπὸς τοῦ πνευματικοῦ γάμου τῆς ὠραίας Ἑλένης καὶ τοῦ Φάουστ, τῆς Ἑλλάδος καὶ τοῦ Βορρᾶ, γεννήθηκε μὲ δύο φύσεις. Πῆρε ἀπὸ τὴ μητέρα του τὴν ὁμορφιά, τὴν κλασικὴ ἑλληνικὴ μορφὴ. Καὶ πῆρε ἀπὸ τὸν πατέρα του, ἀπὸ τὸν Φάουστ, τὴν τάση πρὸς τὸ ἄπειρο, πρὸς τὸ ἀφθαστο, πρὸς τὸ ἄμετρο, καὶ τσακίζεται, ὅταν—χωρὶς νᾶχει γεννηθεῖ μὲ φτερὰ ἢ χωρὶς νᾶχει φορέσει τεχνητὰ φτερὰ—ἐπιχειρεῖ νὰ πετάξει. Πλάθοντας τὸν Εὐφορίωνα εἶχε ὁ Γκαίτε στὸ νοῦ του καὶ τὸν Μπάιρον, τὸν βόρειο ποιητὴ, πὸν πέταξε στὴν Ἑλλάδα κ' ἔπεσε. Τὸν Μπάιρον τὸν εἶχε κατενοδώσει ὁ Γκαίτε μ' ἓνα ποίημα—“*Ein freundlich Wort*” εἶναι ὁ τίτλος του—, πὸν τὸ ἔλαβε ὁ βόρειος ποιητής, στὶς 24 Ἰουλίου τοῦ 1823, πάνω στὸ ἀγγλικὸ μπρίκι («*Ηρακλῆς*»), ὅταν τὸ μπρίκι ἦταν ἔτοιμο νὰ ἀποπλεύσει ἀπὸ τὸ Λιβόρνο γιὰ τὰ ἑλληνικὰ νερά. (Μιὰ ἔμμετρη μετάφραση τοῦ ποιητικοῦ μηνύματος τοῦ Γκαίτε πρὸς τὸν Μπάιρον ὀφείλουμε στὸν Λευτέρη Ἀλεξίου, καὶ μιὰ καλὴ πιστὴ μετάφραση σὲ πεζὸ λόγο στὸν Β. Ι. Λαζανᾶ).

Κανένας ἀπ' ὅσους μελέτησαν τὸν Γκαίτε καὶ ἐμβάθυναν στὰ ἔργα του καὶ στὸ ὄφος τῆς ζωῆς του δὲν ἦταν τόσο πολὺπλευρος ὅσο ὁ ἴδιος ὁ Γκαίτε. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ καθένας τους εἶδε προσπάντων τὶς πλευρὲς ἐκεῖνες τοῦ Γκαίτε, πὸν ταίριαζαν μὲ τὸ δικό του πνεῦμα ἢ—καὶ ἂν εἶδε καὶ τὶς ἄλλες πλευρὲς του—τὶς θεώρησε λιγότερο ἀξιοπρόσεχτες. Τὸ ἔργο τοῦ Friedrich Gundolf, πὸν φέρει τὸν ἀπλὸ τίτλο “*Goethe*” (πρῶτὴ ἔκδοση 1916), ἀποτελεῖ χωρὶς ἄλλο τὴν πιὸ συστηματικὴ—καὶ μάλιστα τὴ λαμπρότερη—προσέγγιση στὸ πνεῦμα καὶ στὰ ἔργα τοῦ Γκαίτε. Λεῖπει, ὅμως, ἀπὸ τὸ ἔξοχο ἔργο τοῦ Gundolf, πὸν ἦταν ὁ πρωτόκλητος τῶν μαθητῶν καὶ ἀποστόλων τοῦ ποιητῆ Stefan George, ἡ ἐκτίμηση τῆς πλευρᾶς ἐκεῖνης τοῦ Γκαίτε, πὸν ἔκαμε τὸν Albert Schweitzer ν' ἀγαπήσει καὶ νὰ θανατώσει στὸ πρόσωπό του ὄχι τὸν Τιτάνα, ἀλλὰ τὸν μόνον μεταξὺ τῶν πνευ-

ματικῶν δημιουργῶν ("diesen Grossen unter den geistig Schaffenden"), πὸν δὲν ἐθεώρησε καμιὰ δουλειά, καμιὰ «πρακτικὴ ἀπασχόληση» ("keine praktische Beschäftigung") ἀσυμβίβαστη μὲ τὸ κῶρος του, κατώτερη ἀπὸ τὸν ἑαυτό του ("unter seiner Würde").

Ὁ Michael Landmann (στὸ βιβλίον του "Figuren um Stefan George. Zehn Porträts", Castrum Peregrini Presse, Amsterdam 1982) διηγεῖται, ὅτι ἡ Gertrud Kantorowicz, μιὰ θαυμάσια γυναίκα, πὸν δέκα πέντε χρόνια μετὰ τὸ θάνατό της ἐκδόθηκε τὸ ἔργο της "Vom Wesen der griechischen Kunst" (1961), ἔλεγε πὸς ὁ Γκαῖτε ἦταν «ἐλληνοικώτερος» ἀπὸ τὸν Hölderlin λόγω τῆς «πολυσχιδοῦς δραστηριότητάς του» ("seiner vielfältigen Wirksamkeit willen griechischer gewesen sei als Hölderlin"). Βλέπουμε, λοιπόν, ὅτι ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν κύκλο τοῦ Stefan George—ἡ Gertrud Kantorowicz εἶχε συνδεθεῖ, ὅπως καὶ ὁ πιστὸς μέχρι τοῦ θανάτου του (1918) φίλος της Georg Simmel, μὲ τὸν ποιητὴ καὶ τὸν κύκλο του—προέκυψε μιὰ κρίση γιὰ τὸν Γκαῖτε πὸν συμπίπτει λίγο ἢ πολὺ μὲ τὴν κρίση τοῦ Schweitzer. Ὁ Γκαῖτε ὄχι μόνον ξεχωρίζει μὲ τὴν «πολυσχιδῆ δραστηριότητά του», μὲ τις «πρακτικὲς ἀπασχολήσεις του», πὸν δὲν τις θεωροῦσε διόλου κατώτερες ἀπὸ τὸν ἑαυτό του, ἀλλὰ ἐτοποθέτησε καὶ στὴν κοσμοθεωρία του τὴν «Πράξη»—ὅπως θὰ ἰδοῦμε, ὄχι ὅποιαδήποτε πράξη—παραπάνω ἀπὸ κάθε τι ἄλλο, ἀκόμα καὶ ἀπὸ τὸν Λόγο πὸν δὲν μετουσιώνεται σὲ Πράξη.

Τὴ σημασία, πὸν ἔχει ἡ τελευταία φάση τῆς πορείας τοῦ Φάουστ ἐπὶ τῆς γῆς, τὴ μεγάλη σημασία, πὸν ἔχει ἡ στροφή του—ἄρα καὶ ἡ στροφή τοῦ ἴδιου τοῦ Γκαῖτε—πρὸς ὅ,τι εἶναι πρακτικὰ ὠφέλιμο γιὰ τὸ ἀνθρώπινο γένος, ἐπρόσεξε καὶ ἐτόνισε καὶ ὁ κορυφαῖος τῶν νεοκαντιανῶν τῆς Χαϊδελβέργης, ὁ Heinrich Rickert. Στὸ ἔργο του "Goethes Faust. Die dramatische Einheit der Dichtung" (1932), κατέδειξε ὁ Rickert τὴν ἀπόλυτη ἐνότητα—ἐνότητα πὸν εἶχε ἀμφισβητηθεῖ ἀπὸ τὸν Georg Gottfried Gervinus καὶ ἀπὸ ἄλλους—τοῦ μεγαλοεργήματος τοῦ Γκαῖτε, ἀπὸ τὸν «Πρόλογο στοὺς Οὐρανούς» ὡς τὸν Ἐπίλογο τοῦ Δεύτερου Μέρους. Ὁ Gundolf παρατηρεῖ ὅτι ἡ «Στιγμὴ», ἡ μεγάλη, πὸν θὰ ἔκανε τὸν Φάουστ νὰ θέλει νὰ τῆς πεῖ «Σταμάτα λοιπόν! Εἶσαι τόσο ὠραία» ("Verweile doch! Du bist so schön") ἤρθε οὐσιαστικὰ στὴν τρίτη Πράξη τοῦ Δεύτερου Μέρους, «στὸ ἐπεισόδιο τῆς Ἑλένης». Ἐδῶ βρίσκεται πράγματι τὸ κορυφωμα τῆς χαρᾶς τῶν ματιῶν τοῦ Φάουστ. Ἀλλὰ ὁ Φάουστ δὲ λέει «Σταμάτα» στὴ στιγμὴ ἐκείνη. Τὸ λέει, ἀφοῦ ἔχει χάσει καὶ τὴ Μαργαρίτα, καὶ τὴν ὠραία Ἑλένη, καὶ τὸν Εὐφορίωνα, ἀφοῦ ἔχει ζήσει καὶ ξεπεράσει τὸν πόθο γιὰ ἐπίγειες ἀπολαύσεις καὶ τὴ βέβηλη ἐπιθυμία γιὰ ἀπεριόριστη ἐξουσία ἐπὶ τῆς γῆς. Τὸ λέει, ἀφοῦ ἔχει ἀκούσει τὸ θαυμάσιο τραγούδι τοῦ πυργοφύλακα Λυγκέα, πὸν χαίρεται τὴν ὁμορφιά

τοῦ κόσμου, καὶ ἀφοῦ ἔχει πεῖ, ἀκούγοντας τὸ τραγοῦδι τοῦτο, ὅτι τώρα πιά εἶναι ἀργὰ γιὰ νὰ ἀρκεσθεῖ στὴ θέα τοῦ κόσμου. Τὸ λέει, ὅταν ἔχει φθάσει στὴν ἴδια ἀλήθεια, πὸν κυριαρχεῖ καὶ στὸ Δεύτερο Μέρος τοῦ «Βίλχελμ Μάιστερ» («*Wilhelm Meisters Wanderjahre*»), στὴν ἀλήθεια, ὅτι ἢ πὸν μεγάλη ἀποστολὴ τοῦ ἀνθρώπου ἐπὶ τῆς γῆς εἶναι ἡ Πράξι, ὄχι ἡ ὀποιαδήποτε πράξι, ἀλλὰ ἐκείνη, πὸν μπορεῖ νὰ ὠφελήσει καὶ νὰ κάμει εὐτυχέστερο —μὲ ἀποστράγγιση βαλτωδῶν περιοχῶν, μὲ ἀπόθηση τοῦ ἀπειλητικοῦ πελάγους, μὲ αὔξηση τῶν καλλιεργούμενων περιοχῶν, μὲ κάθε εἶδους εὐεργετικά τεχνικά ἔργα, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἐλεύθερη ζωὴ τοῦ λαοῦ ἐπάνω σὲ ἐλεύθερη γῆ— τὸ ἀνθρώπινο γένος. Καὶ γιὰ νὰ πεῖ στὴ «Στιγμὴ» τὴ μεγάλη λέξι «Σταμάτα», δὲν περιμένει ὁ Φάουστ νὰ ἐκπληρωθεῖ τὸ μέγα αὐτὸ ὄνειρο, πὸν περιέχει («τὸ ἔσχατο τῆς σοφίας πόρισμα») («*der Weisheit letzten Schluss*»). Ἀφοῦ λέει, ὅτι—ἀν γίνονν ὅσα ὀνειρεύεται γιὰ τὸ καλὸ τῆς ἀνθρωπότητος—(θὰ μποροῦσε νὰ πεῖ στὴ Στιγμὴ: Σταμάτα λοιπόν! Εἶσαι τόσο ὠραία!), φθάνει στὴν κρίσιμη ρήσι, πὸν σημαίνει ἔμμεσα τὴν καταπάτηση τῆς συμφωνίας του μὲ τὸν Μεφιστοφελῆ. Λέει: «Μέσ' στὸ προαίσθημα μιᾶς τέτοιας ὑψηλῆς εὐδαιμονίας, ἀπολαμβάνω κιόλας τώρα τὴν ὕψιστη Στιγμὴ!» —Καὶ προσφέρει ὁ Φάουστ τὰ λόγια αὐτά, ἀφοῦ—λίγο πρὶν—ἔχει τυφλωθεῖ. Καὶ αὐτοστιγμὴ—ἀφοῦ ὀνόμασε ὅτι γι' αὐτὸν εἶναι ἤδη ὡς προαίσθημα ἡ «ὕψιστη Στιγμὴ»—πεθαίνει. Πεθαίνει, ἀλλὰ καὶ σώζεται. Τὸ Δεύτερο Μέρος τοῦ «Φάουστ» καταλήγει σ' ἓνα «Μυστήριον» ὑψηλοῦ ποιητικοῦ λόγου καὶ μεγάλου ἠθικοῦ νοήματος. Οἱ μετανοημένες μεγάλες ἁμαρτωλές, πὸν εἶχε σώσει ὁ Ἰησοῦς, ἱκετεῖον τὴν Θεομήτορα νὰ συγχωρήσει τὸν Φάουστ. Στὴν ἐκκλήση τῆς Μαργαρίτας, πὸν ἔχει μπεῖ ἀνάμεσά τους, ἀνταποκρίνεται ἡ *Mater Gloriosa*. Καλεῖ τὴ Μαργαρίτα ν' ἀνεβεῖ στὴν πὸν ὑψηλὴ σφαῖρα τῆς σωτηρίας, βεβαιώνοντάς την ὅτι, ὅταν αἰσθανθεῖ ὁ Φάουστ τὴν παρουσία της, θὰ τὴν ἀκολουθήσει. Καὶ ὁ «*Chorus Mysticus*» κλείνει ὀλόκληρο τὸ ἔργο μὲ τοὺς στίχους: «Τὸ αἰώνια Γυναικεῖο/μιᾶς τραβᾶει κοντά του» («*Das Ewig Weibliche/zieht uns hinan*»).

Στὸν θανατάσιον αὐτὸν («*Επίλογος*») —στὸ «Μυστήριον» πὸν ἀκολουθεῖ τὸ θάνατο τοῦ Φάουστ—ἔδωσε ὁ Rickert μιὰ ἐρμηγεία, πὸν ἀνταποκρινόταν στὴ δική του φιλοσοφία τῶν «ἀξιῶν». Εἶπε, ὅτι ὁ Γκαῖτε προχωρεῖ, ἀλλὰ «χωρὶς νὰ τὸ ἀναρεῖ» («*ohne es aufzuheben*»), πέρα καὶ ἀπὸ τὸ «ιδεῶδες τῆς κοινωνικοῦθικῆς ἐλευθερίας» («*über das Ideal der soziaethischen Freiheit*») πὸν διακήρυξε ὁ Φάουστ πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατό του, καὶ ὅτι ἔφθασε σὲ μιὰ «ἐρωτικὰ προσδιορισμένη στάση ἀπέναντι τῆς ζωῆς» («*eine erotisch bestimmte Stellung zum Dasein*»). Στὶς σφαῖρες τῶν «ἀξιῶν» ὁ Rickert εἶχε περιλάβει καὶ τὸ «*Ερωτικόν*» («*die Erotik*»), πράγμα πὸν εἶχε ἀναγκάσει κάποτε, πρὶν ἀπὸ τὸ 1920,

τὸν καλὸν του φίλου *Max Weber* (τὸ περιστατικὸ αὐτὸ τὸ διηγεῖται ὁ *Karl Jaspers* στὴ «Φιλοσοφικὴ Αὐτοβιογραφία» του, «*Philosophische Autobiographie*»: «*Philosophen des 20. Jahrhunderts*», herausgegeben von *Paul A. Schilpp. Kohlhammer 1953*) νὰ τοῦ κάμει μιὰ δηκτικὴ παρατήρηση («*das ist ja alles Unsinn*», τοῦ εἶπε). Μιὰ πολὺ σημαντικώτερη—ἀλλὰ ὑπερβολικὰ τολμηρῆ—ἐρμηνεῖα τοῦ («Ἐπιλόγου») τοῦ «Φάουστ» ὀφείλουμε στὸν *Otfried Eberz*, ἕνα δεινὸ κλασικὸ φιλόλογο, πὸν διακρίθηκε ὡς ἐρμηνευτὴς τοῦ Πλάτωνος, καὶ ἔφθασε, ἀργότερα, στὴ συγκρότηση μιᾶς ιδιόρρυθμης φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας. Στὴ λαμπρὴ πραγματεία του, πὸν ἐκδόθηκε ἕνα χρόνον μετὰ τὸ θάνατό του, καὶ πὸν φέρει τὸν τίτλον: «*Die drei Dichtungen vom Schicksal des Abendlandes. Aeneis, Commedia, Faust*» (1959), ὁ *Eberz* ὄχι μόνον δὲν θεωρεῖ ἠθικὰ θετικὸ καὶ σωτήριο (ὅπως τὸ θεωρεῖ ὁ *Rickert*) τὸ τελευταῖον βῆμα τοῦ Φάουστ πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατό του, ἀλλὰ παρατηρεῖ, ὅτι ἡ («σοσιαλιστικὴ θεοποίηση») («*Vergötterung*») τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς ἐργασίας εἶναι ἐξίσου («ἀπάνθρωπη») («*unmenschlich*») ὅσο καὶ ἡ («καπιταλιστικὴ») θεοποίηση τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς ἐργασίας. Στὴν τελευταία φάση τῆς ζωῆς τοῦ Φάουστ βλέπει ὁ *Eberz* τὸν Γκαῖτε νὰ προφητεῦει τὴν επικράτηση τοῦ σοσιαλισμοῦ σὰν τὴν τελευταία φάση, πρὶν ἀπὸ τὴν ὀριστικὴν ἐκπνοή του, τοῦ ἀνδροκρατούμενου δυτικῶν πολιτισμοῦ, καὶ λέει ὅτι ὁ Γκαῖτε, στὸν («Ἐπίλογον») τοῦ «Φάουστ», ἔριξε τὴ ματιὰ του πέρα κ' ἀπὸ τὸ σοσιαλισμό, πέρα καὶ ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ δυτικῶν πολιτισμοῦ, καὶ εἶδε νὰ ἔρχεται ἕνας ἄλλος κόσμος, μιὰ ἄλλη ἐποχὴ, ὅπου—ὑστερ' ἀπὸ τριῶν χιλιάδων ἐτῶν ἀνδροκρατία—θὰ χάσει ὁ ἄντρας τὸ «πνευματικὸ μονοπώλιον» καὶ θὰ ἀναγεννηθεῖ καὶ ὁ ἴδιος κάτω ἀπὸ τὸ γυναικεῖο νόμον («τῆς θεᾶς τῆς Σοφίας καὶ τῆς Ἀγάπης»). Εἶθε νὰ ἔχει δίκιον ὁ *Otfried Eberz*, ἀντλώντας ἀπὸ τὸν («Ἐπίλογον») τοῦ «Φάουστ» τὴ θαυμάσια, ἀλλὰ καὶ παράδοξον, αὐτὴν προφητεία.

Θὰ ἀποφύγω τὶς τολμηρὰς αὐτὰς ἐρμηνεῖας τοῦ («Ἐπιλόγου») τοῦ «Φάουστ»). Μοῦ ἀρκεῖ νὰ πῶ, ὅτι τὸ («Μυστήριον»), πὸν ἀκολουθεῖ τὸ θάνατον τοῦ Φάουστ, εἶναι ἡ ποιητικὴ ἐπιβεβαίωση τῆς σωτηρίας του, πὸν ἔχει ἤδη συντελεσθεῖ στὴν τελευταία φάση τῆς ἐπίγειας ζωῆς του, ὅταν—ὑπερνικώντας ὀριστικὰ ὅλα ὅσα τὸν εἶχαν γοητεύσει ὡς τότε, ὅλα ὅσα τοῦ εἶχε προσφέρει ὁ *Μεφιστοφελῆς*, ὅταν ἱκανοποιῦσε τὶς μάταιας ἐπιθυμίας του—ποθεῖ νὰ βοηθήσει, μὲ πράξεις ὀφέλιμες, τὸ ταλαιπωρημένον ἀνθρώπινον γένος, καὶ ἀκυρώνει ἔτσι τὴ συμφωνία του μὲ τὸν *Μεφιστοφελῆ*. Ὁ *Rickert* πὸν δίνει, ὅπως εἶπαμε, καὶ στὸ («Μυστήριον»), πὸν ἀκολουθεῖ τὸ θάνατον τοῦ Φάουστ, ἕνα ἰδιαίτερον νόημα, ἕνα νόημα ὅμως πὸν «ξεπερνάει, χωρὶς νὰ τὸ ἀναιρεῖ, τὸ ἰδεῶδες τῆς κοινωνικοῦθικῆς ἐλευθερίας», παρατηρεῖ ὅτι τὸ μέγα ποιητικὸν ἔργον τοῦ Γκαῖτε, στὴν τελευταία φάση τῆς ἐπίγειας

ζωῆς τοῦ Φάουστ, εἶναι «πιὸ καντιανὸ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Κάντ (*kantischer als Kant selbst*)». Ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ διατυπώσω κάποια ἀμφιβολία γιὰ τὴν ὀρθότητα τοῦ συμπεράσματος αὐτοῦ. Ἡ «κατηγορικὴ προσταγὴ» (*“der kategorische Imperativ”*) τοῦ Κάντ εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπὸ κάθε ἐμπειρικὸ περιεχόμενο. Δὲν εἶναι, βέβαια, ἄσχετη πρὸς τὰ ἠθικὰ ἢ ἀνῆθικα κίνητρα ἐκείνου, πὸν τὴν ἀκολουθεῖ, ὅπως ἰσχυρίζεται ὁ Schopenhauer στὴν πραγματεία του *“Über die Grundlage der Moral”* (1840). Εἶναι, ὅμως, πράγματι —ἢ θέλησε ὁ Κάντ νὰ εἶναι— ἐμπειρικὰ οὐδέτερον. Ἡ ἰσχὺς τῶν ἠθικῶν προσταγμάτων τοῦ Κάντ δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη κοινωνικὴ ὠφελιμότητα τῶν πράξεων ἐκείνου πὸν τὰ ἀκολουθεῖ. Ἀντιδρώντας στὸν «ὠφελμισμὸ», πὸν εἶχε ἀρχίσει νὰ ἐπικρατεῖ στὶς μέρες του στὴν Ἀγγλία, ἐπιχείρησε ὁ Κάντ νὰ θεμελιώσῃ τὴν Ἠθικὴ σὲ προσταγμάτων ἀπαλλαγμένα ἀπὸ κάθε «ὑποθετικὸ» νόημα, ἀπὸ κάθε ἐμπειρικὸ περιεχόμενο, ἀπὸ κάθε ἐμπειρικὰ συλληπτὸ σκοπὸ. Ὁ Γκαῖτε δὲ θέλησε νὰ ἀρκεσθεῖ σὲ μιὰ τόσο ἀφηρημένη Ἠθικὴ. Ἀλλὰ δὲν ἀνέχθηκε οὔτε τὸν ὠφελμισμὸ ὡς κριτήριον τῆς Ἠθικῆς. Ἡ ὠφελμιστικὴ ἠθικὴ τοῦ Jeremy Bentham, συνυφασμένη μὲ ἄκρατο ἀτομικισμὸ, διασταυρώθηκε στὰ ἔργα τοῦ φίλου του James Mill —ἀργότερα καὶ στὰ ἔργα τοῦ γιοῦ τοῦ τελευταίου, τοῦ John Stuart Mill— μὲ τὴν οἰκονομικὴ θεωρίαν τοῦ φιλελευθερισμοῦ. Τὸ ἄτομον τοποθετήθηκε ἔτσι παραπάνω ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ σύνολο. Ὁ Γκαῖτε, ἀντίθετα, ἔκαμε τὸν Φάουστ, στὴν τελευταία φάση τῆς ζωῆς του, νὰ ὑπερικήσῃ τὸν ἑαυτό του ὡς ἄτομον, ὡς φορέαν ἀτομικῶν ἐπιθυμιῶν καὶ ἀναγκῶν. Ὁ Γκαῖτε διακήρυξε, ὅτι ὑπέρατον καθῆκον τοῦ ἀνθρώπου εἶναι νὰ πράττει ὄχι ἀπλῶς ὅ,τι δὲν βλάπτει τοὺς ἄλλους, ἀλλὰ ὅ,τι ὠφελεῖ τοὺς ἄλλους, καὶ μάλιστα ὅ,τι ὠφελεῖ ὀλόκληρον τὸ ἀνθρώπινον γένος. Ἄν εἶναι, λοιπόν, τὸ μέγα ποιητικὸν ἔργον τοῦ Γκαῖτε, στὴν τελευταία φάση τῆς ζωῆς τοῦ Φάουστ, «πιὸ καντιανὸ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Κάντ», εἶναι ὄχι μὲ τὴν ἔννοια, πὸν ἔδωσε στὴ φράση αὐτὴ ὁ Rickert, ἀλλὰ μὲ τὴν ἔννοια, ὅτι ὁ Γκαῖτε πῆγε πέρα καὶ ἀπὸ τὸν Κάντ, ὅπως πῆγε πέρα καὶ ἀπὸ τὴν ὠφελμιστικὴ ἠθικὴ τοῦ οἰκονομικοῦ φιλελευθερισμοῦ.

Ἄς ἀκούσουμε, πῶς κρίνει τὴν τελευταία φάση τῆς ἐπίγειας ζωῆς τοῦ Φάουστ —ἀπὸ μαρξιστικὴ σκοπιὰ— ἡ Α. Μαλγιούροβα (*A. Maljurowa*) σὲ μιὰ πραγματεία της πὸν δημοσιεύθηκε στὸ ἔτος 1949 (βλ. Heinz Kindermann, *“Das Goethebild des 20. Jahrhunderts”*, 1966, σελ. 694). «Μὲ ἀσυνήθην δύναμιν», γράφει ἡ Μαλγιούροβα, «ἐκφράζεται ἐδῶ ἡ πεποίθησις τοῦ Γκαῖτε, ὅτι στὴν ἐργασία, στὴν κοινωνικὰ ὠφέλιμη δραστηριότητα, βρίσκεται ὁ τελικὸς σκοπὸς τῆς ζωῆς καὶ ἡ πηγὴ κάθε προόδου (. . .)». Γιὰ τὸν Γκαῖτε, ὅμως, τὸ ὄραμα τοῦ μέλλοντος ἐκείνου, ὅπου ἡ κοινωνικὰ ὠφέλιμη δραστηριότητα θὰ εἶναι ἡ πηγὴ

τῆς ζωῆς, εἶναι ἄρρηκτα συνφασμένο καὶ μὲ τὴν ὑπαρξὴ ἐλεύθερου λαοῦ ἐπάνω σὲ ἐλεύθερη γῆ ("Solch ein Gewimmel möcht ich sehn, / Auf freiem Grund mit freiem Volke stehn"). Αὐτὸ τὸ τονίζει ιδιαίτερα —ἀπὸ μαρξιστικῆς, ἐπίσης, σκοπιᾶς— ὁ συντάκτης τοῦ ἄρθρου "Goethe" στὸ ἐξαίρετο δίτομο «Λεξικὸ γερμανόφωνων συγγραφέων» ("Lexikon deutschsprachiger Schriftsteller", Leipzig 1972). Τὸ ἄρθρο τοῦτο, ποῦ εἶναι ἓνα πολυσέλιδο δοκίμιο ὑψηλῆς φιλολογικῆς στάθμης, κλείνει μὲ τὶς ἀκόλουθες παρατηρήσεις γιὰ τὸν «Φάουστ»: «Αὐτὸ τὸ βαθύτατο καὶ πιὸ ἐντυπωσιακὸ ἔργο τῆς γερμανικῆς λογοτεχνίας (...) ἔγινε τὸ σύμβολο (Sinnbild) τοῦ δημιουργικοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητας γενικά. Ξεκινώντας ἀπὸ τὸ ζωντανὸ θρύλο τοῦ Φάουστ, τοῦ ἐξορκιστῆ τοῦ διαβόλου, καὶ ἀφομοιώνοντας ὀλόκληρο τὸν πλοῦτο τῶν ἐπιστημονικῶν, ἠθικῶν, φιλοσοφικῶν καὶ πολιτικῶν γνώσεων τοῦ καιροῦ του, τὸ τεράστιο —ἀπὸ κάθε ἄποψη τέλειο— ποιητικὸ ἔργο περιέχει μιὰ βασισμένη σὲ βαθύτατη κατανόηση ἐρμηνεία τῆς πολυσήμερης ἀνθρώπινης ζωῆς, ποῦ εἰκονίζεται μὲ ἀριστοτεχνικὴ διαλεκτικὴ (πολικότητα). Χρησιμοποιώντας ἓνα πλῆθος ἐκφραστικῶν μέσων, ποῦ μᾶς δείχνουν ταυτόχρονα τὴ στυλιστικὴ καλλιτεχνικὴ ἐξέλιξη τοῦ ποιητῆ, ἐκδηλώνει τελικὰ ὁ Γκαίτε —ὁ Φάουστ— τὴν πίστη του στὴν πλοῦσια σὲ νοήματα πρακτικὴ, κοινωνικὰ ὠφέλιμη δραστηριότητα ὡς τὸ ἀνώτατο ἀξίωμα τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, καὶ βλέπει νὰ πραγματοποιεῖται τὸ ἀξίωμα αὐτὸ σ' ἓνα μεγαλειῶδες ὄραμα ἐλεύθερου λαοῦ ἐπάνω σὲ ἐλεύθερη γῆ. Στὸν Φάουστ —σύμβολο τοῦ ἀνθρώπου, ποῦ τείνει ὄλο καὶ πιὸ πέρα— εἶναι ὀλοφάνερη ἡ ἐξέλιξη μιᾶς ὀλόκληρης ἐποχῆς, ἀπὸ τὸ ξεκίνημα τῆς αστικῆς κοινωνίας ὡς τὸν πυρήνα τῆς ἐνυπάρχουσας στὴν κοινωνία αὐτὴ προβληματικῆς, καὶ ἀκόμα πιὸ πέρα, ὡς τὸν συμβολικὰ ὑποδηλούμενο δρόμο ὀλόκληρου τοῦ ἀνθρώπινου γένους». Μποροῦμε, λοιπόν, νὰ ποῦμε, ὅτι τὸ πνεῦμα τοῦ Γκαίτε —σύμφωνα καὶ μὲ τὴν ἐρμηνεία αὐτὴ ποῦ προέρχεται ἀπὸ τὴ γραφίδα ἐνὸς λογίου τῆς Ἀνατολικῆς Γερμανίας— προχώρησε (κι αὐτὸ τὸ εἶδε σωστὰ καὶ ὁ Otfried Eberz) πέρα ἀπὸ τὸν ἀτομικισμὸ καὶ τὸν καπιταλισμὸ, ἀλλὰ καὶ πέρα ἀπὸ τὸν μέχρι σήμερα ἱστορικὰ ὑπαρκτὸ σοσιαλισμὸ.

Καὶ στάθηκε ὁ Γκαίτε πέρα κι ἀπὸ μιὰν ἄλλη ἀντινομία, ποῦ ἐνδημεῖ στὸ εὐρωπαϊκὸ πνεῦμα. Πάλεψε —καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ παλεῦει— τὸ εὐρωπαϊκὸ πνεῦμα μεταξὺ δύο ἄκρως ἀντίθετων τάσεων ποῦ, ὅπως διαμορφώθηκαν τελικὰ μετὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα, πῆραν τὶς χαρακτηριστικὲς ὀνομασίες «ἰδεοκρατία» (ἢ «ἰδεαλισμός») καὶ «ἔλιτισμός». Ὁ Γκαίτε, ἂν καὶ ἔζησε στὴν ἐποχὴ τῶν μεγάλων φιλοσοφικῶν συστημάτων (Kant, Schelling, Fichte, Hegel, Schopenhauer), ἀπέφυγε τὸν ἀφηρημένον λογισμὸ. Ὅταν ἦταν νέος, εἶχε ἐπηρεασθεῖ ἀπὸ τὸν Σπινόζα, ἀλλὰ

ξεπέρασε, χωρίς τὴ βοήθεια τοῦ Κάντ, τὴ δογματικὴ νοησιαρχία. Ἐγνώριζε πολὺ καλὰ καὶ τὸ προεπαναστατικὸ πνεῦμα τῶν Γάλλων ἐγκυκλοπαιδιστῶν, πὸν ἔτεινε πρὸς τὸν ὕλισμό, ἀλλὰ τιμοῦσε ιδιαίτερα τὸν *Diderot* καὶ τὸν *D'Alembert*, πὸν διακρίθηκαν ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ μὲ τὸ ἔξοχο ὕφος τους, κι ἀπὸ τὴν ἄλλη μὲ τὴν ἰκανότητά τους νὰ διαπραγματεύονται ἢ νὰ ἀφηγοῦνται συγκεκριμένα πράγματα, καὶ δὲν καταπιάστηκαν μὲ τὴν κατασκευὴ ἀφηρημένων θεωριῶν.

Στις 23 Αὐγούστου τοῦ 1794, ὁ δέκα χρόνια νεότερός του *Friedrich Schiller*, πὸν εἶχε ἐπηρεασθεῖ ἀπὸ τὸν Κάντ, ἔστειλε στὸν Γκαίτε μιὰ μεγάλη ἐπιστολή, πὸν εἶναι ἓνα θαυμάσιο ἔργο τέχνης, ἓνα μνημεῖο ὀρθολογισμοῦ ἀνάμικτου μὲ ποιητικὴ ἔξαρση. Στὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ περιέχονται καὶ οἱ ἀκόλουθες φράσεις: «Ὅ,τι (...) δύσκολα μπορεῖτε νὰ ξέρετε (γιατὶ τὸ *Genie* εἶναι γιὰ τὸν ἑαυτό του πάντα ἓνα μεγάλο μυστικόν), εἶναι τὸ πόσο ὠραῖα συμφωνεῖ τὸ φιλοσοφικὸ *Sas* ἔνστικτο μὲ τὰ πιὸ καθαρὰ πορίσματα τοῦ Θεωρητικοῦ Νοῦ (*der spekulativen Vernunft*). Ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται νὰ μὴν ὑπάρχουν πιὸ ἀντίθετα πράγματα ἀπὸ τὸ θεωρητικὸ πνεῦμα, πὸν ξεκινάει ἀπὸ τὴν ἐνότητα, καὶ τὸ διαισθητικόν, πὸν ξεκινάει ἀπὸ τὴν πολλαπλότητα. Ὅμως, ἂν τὸ πρῶτο ἀναζητεῖ, ἀγνὰ καὶ ἔντιμα, τὴν Ἐμπειρία, καὶ τὸ δεύτερο, μὲ αὐτοδύναμη σκέψη, τὸ Νόμο, τότε δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ συναντηθοῦν στὴ μέση τοῦ δρόμου».

Ἄλλὰ ὁ Γκαίτε δὲ στάθηκε στὴ μέση τοῦ δρόμου. Ἄν τὸ εἶχε κάμει, θὰ εἶχε ζήσει μέσα του τὸ διχασμό, πὸν ἔζησε μέσα του ὁ *Schiller*. Στις 31 Αὐγούστου τοῦ ἴδιου ἔτους 1794 γράφει ὁ *Schiller* στὸν Γκαίτε: «(...) αἰωροῦμαι, σὰν ἐρμαφρόδιτο ὄν, ἀνάμεσα στὴν Ἐννοια καὶ στὴν Ἐποπτεία, ἀνάμεσα στὸν Κανόνα καὶ στὸ Αἶσθημα (...). Συνήθως μὲ προλάβαινε ὁ ποιητής, ὅταν ἔπρεπε νὰ φιλοσοφίσω, καὶ τὸ φιλοσοφικὸ πνεῦμα, ὅταν ἤθελα νὰ γράψω ποιήματα. Ἀκόμα καὶ σήμερα μοῦ συμβαίνει νὰ παρενοχλεῖ ἢ φαντασία τὶς ἀφηρημένες» (θεωρητικὲς) «ιδέες μου, καὶ ἡ ψυχρὴ διάνοια τὴν ποιήσή μου». Ξεπέρασε, βέβαια, καὶ ὁ *Schiller* τὸ διχασμό αὐτὸν στὰ μεγάλα ἔργα τῆς τελευταίας περιόδου τῆς ζωῆς του. Ἄλλὰ ὁ Γκαίτε δὲ χρειάστηκε ποτὲ νὰ ἀντιμετωπίσει τὸ δίλημμα αὐτό. Ὁ ἀφηρημένος λογισμὸς δὲν ἐτάραζε ποτὲ οὔτε τὴν ποιητικὴ του δημιουργία, οὔτε τὶς ἔρευνές του στὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες. Δὲ χρειάστηκε ὁ Γκαίτε ποτὲ νὰ διαλέξει οὔτε μεταξὺ θεωρητικοῦ πνεύματος καὶ διαισθητικοῦ πνεύματος, οὔτε μεταξὺ νοησιαρχίας καὶ αἰσθησιαρχίας ἢ ἰδεοκρατίας καὶ ὕλισμοῦ.

Ὁ *Albert Schweitzer* εἶπε κάποτε —στὴν πρώτη ὁμιλία του γιὰ τὸν Γκαίτε, πὸν ἔκαμε στὴ Φραγκφούρτη στὸ ἔτος 1928 (ὅλες οἱ ὁμιλίες του γιὰ τὸν Γκαίτε συγκεντρώθηκαν σ' ἓνα τόμο, πὸν ἐκδόθηκε τὸ 1950), ὅτι ὑπάρχουν δύο εἶδη φιλοσοφίας, ἡ φιλοσοφία ἐκείνη πὸν ὑποτάσσει τὸν Κόσμο στὸ νοῦ τοῦ φιλοσό-

φου, και ἡ «ἀφανῆς φιλοσοφία τῆς Φύσεως» (“die unscheinbare Naturphilosophie). Στὸ πρῶτο εἶδος φιλοσοφίας—αὐτὴ εἶναι δική μου παρατήρηση—ὕπαιγονται καὶ ἡ νοησιαρχία καὶ ἡ αἰσθησιαρχία, καὶ ἡ ἰδεοκρατία καὶ ὁ ὕλισμός. Τὸ δεύτερο εἶδος φιλοσοφίας, ἡ «ἀπέριττη, ἀπλή φιλοσοφία τῆς Φύσεως» (“die schlichte, einfache Naturphilosophie”), πὸν ὀδηγεῖ τὸν ἄνθρωπο ἄμεσα στὴ Φύση καὶ τὸν κάνει νὰ τὴν διασχίζει—νὰ διασχίζει τὸν Κόσμο—θριαμβευτικά μὲ τὴ γνώση καὶ τὴν πράξη του, βρῆκε—λέει ὁ Schweitzer—στὸν Γκαίτε τὸν πιὸ ἔξοχο ἐκφραστή της.

Στις 18 Ὀκτωβρίου τοῦ 1827 ἐπισκέφθηκε ὁ Ἔγκελος (Hegel) τὸν Γκαίτε στὴν Βαϊμάρη. Τὴ συνομιλία μεταξὺ τῶν δύο ἀνδρῶν, πὸν στράφηκε γύρω ἀπὸ τὸ πρόβλημα τῆς φιλοσοφικῆς διαλεκτικῆς, τὴν ἔχει καταγράψει ὁ Johann Peter Eckermann. Ὁ Γκαίτε εἶπε στὸν Ἔγκελο: «Ἐγκωμιάζω τὴ μελέτη τῆς Φύσεως (...). Ἐδῶ ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ τὸ ἄπειρα καὶ αἰώνια Ἀληθές, πὸν ὅποιον δὲν ἐνεργεῖ καθαρὰ καὶ τίμια στὴν παρατήρηση καὶ στὸν χειρισμὸ τοῦ ἀντικειμένου του τὸν ἀπορρίπτει ἄμεσως ὡς ἀνεπαρκῆ». Ἄν θεωρηθεῖ ἀναγκαῖο νὰ κατατάξουμε τὸν Γκαίτε σὲ κάποια φιλοσοφικὴ συντροφιά, θὰ μπορούσαμε ἴσως νὰ ποῦμε, ὅτι τὸ πνεῦμα του κινήθηκε στὸ χῶρο, ὅπου εἶχαν κινήθει τὰ πνεύματα τῶν προσωκρατικῶν ἐκείνων, πὸν ὁ Ἀριστοτέλης ὀνόμασε «φυσιολόγους», στὸ χῶρο, ὅπου κινήθηκε οὐσιαστικά καὶ αὐτὸς ὁ Πλάτων στὸν «Τίμαιο», στὸ διάλογο («περὶ φύσεως»), πὸν στὸ κέντρο του—ἀντίθετα ἀπ’ ὅ,τι συμβαίνει στοὺς ἄλλους διαλόγους του—δὲν βρίσκεται ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ ἡ ψυχὴ τοῦ Κόσμου, ὁ νοῦς τοῦ Θεοῦ. Κινήθηκε, ὅμως, τὸ πνεῦμα τοῦ Γκαίτε στὸ χῶρο αὐτόν, ὅπως τὸν εἶχαν διενεργεῖ οἱ φυσικὲς ἐπιστῆμες ὡς τὶς μέρες του, καὶ ὅπως τὸν εἶχε καὶ ὁ ἴδιος ἀκόμα περισσότερο διενεργεῖ μὲ τὶς δικές του ἔρευνες καὶ μὲ μερικὲς προφητικὲς, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε, σκέψεις ἢ νύξεις, πὸν ἔκαμαν πολλοὺς φυσικοὺς ἐπιστήμονες τοῦ αἰῶνα μας, ἀνάμεσά τους καὶ ἕναν ἀπὸ τοὺς κορυφαίους, τὸν Werner Heisenberg, νὰ θεωρήσουν τὸν Γκαίτε ὡς πρόδρομο τῆς σύγχρονης βιολογίας καί, γενικώτερα, τῆς σύγχρονης φυσικῆς.

Ἐδῶ, ὅμως, πρέπει νὰ σταθοῦμε κάπως περισσότερο. Ἡ Φύση, ὁ Κόσμος, δὲν ἦταν γιὰ τὸν Γκαίτε ἀπλὸ ἄθροισμα θετικῶν παρατηρήσεων. Ὁ θετικισμός, πὸν—παράλληλα μὲ τὴν ἰδεοκρατία καὶ τὸν ὕλισμό—ἀναπτύχθηκε στὸν 19^ο αἰῶνα, καὶ βρῆκε τὴν κορυφὴν του στὸ φυσιολόγο Du Bois-Reymond, εἶχε ὑπερικήθει στὸ πνεῦμα τοῦ Γκαίτε πρὶν ἀκόμα ἐμφανισθεῖ. Δύο χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Γκαίτε εἶχε ἀρχίσει ἡ ἔκδοση τῆς σειρᾶς τῶν τόμων τοῦ Auguste Comte, πὸν φέρουν τὸ γενικὸ τίτλο «Μαθήματα θετικῆς φιλοσοφίας» (“Cours

de philosophie positive”). Στις θετικές επιστήμες τοῦ 19^{ου} αἰώνα εἶχε ἐπικρατήσει—ἄσχετα καὶ πρὸς τὴν προσπάθεια τοῦ Auguste Comte νὰ τὸν θεμελιώσει φιλοσοφικά—ὁ θετικισμὸς. Ἐπρεπε νὰ φθάσουν ὁ Einstein, ὁ Max Planck, ὁ Werner Heisenberg, γιὰ νὰ δικαιωθεῖ ἡ στάση τοῦ Γκαῖτε ἀπέναντι τοῦ φυσικοῦ κόσμου. Ἡ θετικὴ σύλληψη καὶ ἐρμηνεία τῶν φυσικῶν φαινομένων ἔχει ὄρια, κανένας θετικὸς ὑπολογισμὸς—τὴν παρατήρηση αὐτὴ ἔκαμε ὁ Max Planck στὸ βιβλίον του “*Positivismus und reale Aussenwelt*” (1931)—δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδείξει, ἂν ἰσχύει ἢ δὲν ἰσχύει μὲ ἀπόλυτη ἀκρίβεια ἕνας φυσικὸς νόμος. Ὑπάρχει πάντα κάτι πολὺ πρὸ πέρα ἀπ’ ὅσα μᾶς προσφέρει ἡ ἐμπειρία, καὶ μάλιστα ὄχι μὲ τὴν ἔννοια, πὸν ἔχει ἡ καντιανὴ διάκριση μεταξὺ φαινομένων καὶ ὄντως ὄντος, μιὰ διάκριση πὸν ὁ Πλάτων τὴν εἶχε συνδέσει μ’ ἕνα μεταφυσικὸ μῦθο, ἀλλὰ μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ὁ ἴδιος ὁ κόσμος τῶν φαινομένων, ἡ ἴδια ἡ Φύση, ἔχει μυστικά, πὸν μόνο μιὰ τολμηρὴ ὑπόθεση μπορεῖ ἴσως κάπως νὰ τὰ πλησιάσει. Γιὰ τὴν πρόοδο τῆς ἐπιστήμης, λέει ὁ Γκαῖτε, «εἶναι οἱ ὑποθέσεις ἐξίσου ἀναγκαῖες ὅσο καὶ οἱ ἐμπειρίαι καὶ οἱ παρατηρήσεις» (“*sind Hypothesen so gut als Erfahrungen und Beobachtungen nötig*”). Ξεκινώντας ἀπὸ τὴν παρατήρηση συγκεκριμένων—ἐμπειρικὰ συλληπτῶν—φαινομένων, ἔφθασε ὁ Γκαῖτε στὴν ἀκόλουθη ὑπόθεση: «Νὰ διχάζει ὅ,τι εἶναι ἐνωμένο, νὰ ἐνώνει ὅ,τι εἶναι διχασμένο, αὐτὴ εἶναι ἡ ζωὴ τῆς Φύσεως, αὐτὴ εἶναι ἡ αἰώνια Συστολὴ καὶ Διαστολὴ, ἡ αἰώνια Σύγκρισις καὶ Διάκρισις, ἡ εἰσπνοὴ καὶ ἡ ἐκπνοὴ τοῦ Κόσμου. . . .» (“*Das Geinte zu entzweien, das Entzweite zu einigen, ist das Leben der Natur; dies ist die ewige Systole und Diastole, die ewige Synkrisis und Diakrisis, das Ein- und Ausatmen der Welt, in der wir leben, weben und sind*”). Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ τοῦ Γκαῖτε δὲν ἔγινε μόνο ἡ ἀφετηρία νεώτατων χημικοβιολογικῶν ἀνακαλύψεων, ὅπως παρατήρησε ἤδη ὁ Paul Walden πρὸ πενήντα ἐτῶν, ἀλλὰ διατυπώθηκε στὸν αἰώνα μας ἐκ νέου—καὶ μάλιστα μὲ προϋπόθεση τὸ τετραδιάστατο σύμπαν—ἀπὸ τὸν R. C. Tolman, πὸν συμπλήρωσε τὴ θεωρία γιὰ τὴν προέλευση τοῦ κόσμου ἀπὸ ἕνα πυρῆνα ἀσύλληπτα μεγάλης θερμοκρασίας, πὸν ἄρχισε κάποτε νὰ διαστέλλεται, μὲ τὴν θεωρία, ὅτι ἡ διαστολὴ καὶ ἡ συστολὴ τοῦ σύμπαντος εἶναι δύο διαδικασίες, πὸν διαδέχονται ἀέναα ἢ μιὰ τὴν ἄλλη.

Ἡ κοσμοθεωρία τοῦ Γκαῖτε ἐπήγαγε ταυτόχρονα ἀπὸ τὸν ποιητὴ, τὸν στοχαστὴ καὶ τὸν ἐρευνητὴ τῆς φύσεως, πὸν—ὅπως παρατηρεῖ ὁ Heinz Kindermann (ἐνθ’ ἀν.)—ἔχει ἀναγνωρισθεῖ πιά ὅτι εἶναι «τρία ἰσάξια μεταξὺ τους μεγέθη» (“*drei einander ebenbürtige Grössen*”). Καὶ διαμορφώθηκε ἡ κοσμοθεωρία τοῦ Γκαῖτε πέρα καὶ ἀπὸ τὴν ἀντίθεση μεταξὺ ἰσοκρατίας καὶ ὕλισμου, ἀλλὰ καὶ πέρα ἀπὸ τὸ ρηχὸ φυσικοεπιστημονικὸ θετικισμὸ τοῦ 19^{ου} αἰώνα. Ὁ θετικισμὸς

ἦταν, βέβαια, ἓνα παροδικὸ φαινόμενο, ὅπως ἄλλωστε καὶ ὁ φυσικοεπιστημονικὸς ὕλισμὸς ποὺ ὑπῆρξε τέκνο του, καὶ ποὺ ἔσβησε μὲ τὸν Ernst Haeckel. Ἀδὰ ξεπεράστηκαν ἀπὸ τὶς ἴδιες τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες τοῦ αἰῶνα μας. Ἡ ἀντίθεση, ὁμως, μεταξὺ ἰδεοκρατίας καὶ ὕλισμοῦ, εἰδικώτερα μεταξὺ ἰδεοκρατίας καὶ τοῦ ἐπιστημονικὰ ἀναπτυνγμένου ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ, διατηρεῖται καὶ δὲν θὰ πάψει νὰ ὑπάρχει, γιὰτὶ εἶναι βαθιὰ ριζωμένη στὸ ἀντιφατικὸ εὐρωπαϊκὸ πνεῦμα. Ὁ Γκαίτε ποῦ, ὅπως εἶπε ὁ Benedetto Croce, ἦταν ἓνα μοναδικὸ καὶ ἀνεπανάληπτο φαινόμενο, ποὺ μέσα του συνδυάσθηκαν στὸν πιὸ ὑψηλὸ βαθμὸ ὁ ποιητὴς καὶ ὁ σοφός, κρατήθηκε πέρα ἀπὸ τὴν ἀντίθεση αὐτή, χωρὶς νὰ μποροῦμε, βέβαια, νὰ ποῦμε ὅτι τὴν ξεπέρασε καὶ ὅτι ἔφθασε σὲ μιὰ διαλεκτικὴ σύνθεση, ποὺ εἶναι ἴσως ἀδύνατο νὰ ἐπιτευχθεῖ καὶ στὸ μέλλον.

Καὶ ἔρχομαι τώρα στὸ μήνυμα ἐκεῖνο τοῦ Γκαίτε, ποὺ εἶναι ἴσως γιὰ τὴν ἐποχὴ μας τὸ πιὸ κρίσιμο, καὶ ποὺ μπορεῖ, ἂν τὸ ἐνστερνωθοῦν οἱ λαοὶ καὶ οἱ ἡγέτες τῶν λαῶν, νὰ εἶναι σωτήριο. Οἱ τρεῖς τελευταῖες δεκαετίες τῆς ζωῆς του συνέπεσαν μὲ τὴν πρώτη περίοδο τοῦ αἰῶνα τῶν ἐθνοτήτων. Ὁ πατριωτισμὸς, ποὺ ὀδήγησε σὲ ἀπελευθερωτικὸς ἀγῶνες ὑπόδουλων λαῶν, τῶν Ἑλλήνων, τῶν Πολωνῶν, τῶν Ἰταλῶν, τῶν Βουλγάρων, τῶν Σέρβων, τῶν Ἰρλανδῶν, τῶν Οὐγγρων, διασταυρώθηκε στὸν 19^ο αἰῶνα καὶ μὲ τὴν ἐκδήλωση τοῦ ἐθνικισμοῦ τῶν μεγάλων—ἢ καὶ ἄλλων—εὐρωπαϊκῶν λαῶν. Ὁ ἐθνικισμὸς—ἓνα φαινόμενο οὐσιαστικὰ διαφορετικὸ ἀπὸ τὶς παλαιότερες μορφὲς ἱμπεριαλισμοῦ—ὑπῆρξε φυσικὸ καὶ ἱστορικὰ ἀναγκαῖο ἀποτέλεσμα τῆς ἀλλαγῆς—ἀδιάφορο ἂν τῆς πραγματικῆς ἢ ἐπιφανειακῆς ἀλλαγῆς—τῶν πρωταγωνιστῶν τῆς ἱστορίας. Μὲ δύο ἐπαναστάσεις τοῦ 18^ο αἰῶνα, τὴν ἀμερικανικὴ καὶ κυρίως τὴ γαλλικὴ, πρωταγωνιστὲς τῆς ἱστορίας ἔγιναν οἱ Λαοί. Οἱ ὑπῆκοοι ἔγιναν πολῖτες. Αὐτὸ εἶχε γίνει, βέβαια, καὶ παλαιότερα, ὅχι μόνο στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα ἢ τὴ Ρώμη ἀλλὰ καὶ σὲ μερικὲς πόλεις τῆς Ἰταλίας, προπάντων στὴ Φλωρεντία, καὶ σὲ κάποιες ἐλεύθερες γερμανικὲς πόλεις. Τὰ φαινόμενα, ὁμως, αὐτὰ ἦταν μεμονωμένα καὶ παροδικὰ, καὶ δὲν ἐπηρέεσαν τὴν πορεία τῆς εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας. Οἱ χῶρες ἔγιναν τώρα γιὰ πρώτη φορὰ Ἕθνη. Ὁ Γκαίτε ἦταν, σὲ ἡλικία σαραντατριῶν ἐτῶν, ἀπὸ τοὺς πρώτους ποὺ συνέλαβαν τὴ μεγάλη ἀλλαγὴ. Ὅταν στὶς 20 Σεπτεμβρίου τοῦ 1792, βρέθηκε στὸ πεδίο τῆς μάχης τοῦ Valmy, κατάλαβε ἀμέσως, ὅτι ὁ γαλλικὸς λαὸς ἦταν ἰσχυρότερος ἀπὸ τοὺς συνασπισμένους ἐναντίον του ἡγεμόνες, καὶ εἶπε τὸ ἴδιο βράδν τῆς μάχης σὲ μιὰ συντροφιά γνωστῶν του τὰ βαρυσήμαντα λόγια : «Ἀπὸ ἐδῶ καὶ ἀπὸ σήμερα ξεκινᾷ μιὰ νέα ἐποχὴ τῆς παγκόσμιας ἱστορίας, καὶ θὰ μπορεῖτε νὰ λέτε ὅτι εἴχατε παρευρεθεῖ». Τὰ λόγια αὐτὰ τὰ εἶπε στοὺς Γερμανοὺς ποὺ εἶχαν ἠττηθεῖ. Εἶδε τὴ μάχη τοῦ Valmy ὡς Ἑδρωπαῖος, ὅχι ὡς Γερμανός.

Ἡ ἀλλαγὴ τοῦ ροῦ ἢ καὶ τῆς κοίτης τῆς ἱστορίας, πὸν διαπίστωσε ὁ Γκαίτε στὶς 20 Σεπτεμβρίου τοῦ 1792, εἶχε μεγάλα θετικὰ ἀποτελέσματα, συνδυάσθηκε μὲ τὴν τάση τῶν λαῶν πρὸς τὴν ἐθνικὴ τους ἐλευθερία καὶ τὶς πολιτικὰς τους ἐλευθερίες, ἀλλὰ εἶχε καὶ ἀρνητικὰ ἀποτελέσματα. Ὁ ἐθνικισμὸς ὑπῆρξε τὸ πῶ ἀρνητικὸ σύμπτωμα τῆς, κατὰ τὰ ἄλλα, σωτήριας αὐτῆς ἀλλαγῆς. Ὁ Γκαίτε —σὰ νὰ εἶχε διαισθανθεῖ, ὅτι ἐπίκειται ἡ ἐκδήλωση θυελλωδῶν ἐθνικῶν ἀνταγωνισμῶν μεταξὺ τῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν, σὰ νὰ εἶχε προβλέψει, ὅτι οἱ ἀνταγωνισμοὶ αὐτοὶ τοῦ 19^{ου} αἰῶνα θὰ ὀδηγοῦσαν σὲ φοβεροὺς παγκόσμιους πολέμους στὸ δικό μας αἰῶνα—στάθηκε μακριὰ ἀπὸ τὰ ἐθνικιστικὰ ρεύματα τῆς ἐποχῆς του, πὸν εἶχαν ἀρχίσει νὰ ἐκδηλώνονται καὶ στὴ γερμανικὴ νεολαία. Τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση τὴν παρακολούθησε μὲ μεγάλο ἐνδιαφέρον. «Κοίταξε καὶ ξανακοίταξε τὶς ἐφημερίδες», γράφει ὁ Eckermann στὶς 19 Ὀκτωβρίου τοῦ 1823, «καὶ μᾶς ἀνακοίνωνε μερικὰ νέα, ἰδιαίτερα γιὰ τὶς προόδους τῶν Ἑλλήνων». Τὸ πνεῦμα του, ὅμως, ἦταν στραμμένο πρὸς τὸν ὑπερεθνικὸ οἰκουμενισμὸ. Καὶ αὐτὸν ἀκόμα τὸν πατριωτισμὸ, τὴν ἀγάπη γιὰ τὴν πατρίδα, θεωροῦσε ὁ Γκαίτε ἀρετὴ περιορισμένης ἀξίας, δηλαδὴ ἀρετὴ πὸν πρέπει νὰ συμβιβάζεται μέσα μας μὲ τὸν ὑπερεθνικὸ οἰκουμενισμὸ. Λίγες μέρες πρὶν πεθάνει, εἶπε στὸν Eckermann: «Ὁ ποιητὴς θ' ἀγαπήσει ὡς ἄνθρωπος καὶ ὡς πολίτης τὴν πατρίδα του, ἀλλὰ πατρίδα τῶν ποιητικῶν του δυνάμεων καὶ τῆς ποιητικῆς του δραστηριότητος εἶναι τὸ Ἄγαθόν, τὸ Εὐγενές καὶ τὸ Ὠραῖον (*das Gute, Edle und Schöne*), πὸν δὲν εἶναι δεμένα μὲ καμιά ἰδιαίτερη ἐπαρχία καὶ μὲ καμιά ἰδιαίτερη χώρα». Τὶς λέξεις αὐτὲς εἶπε ὁ Γκαίτε στὴν τελευταία συνομιλία του μὲ τὸν Eckermann. Ἦταν τὸ κύκνειο ἄσμα του.

Στὸ ἔτος 1932, ὅταν συμπληρώθηκαν ἑκατὸ χρόνια ἀπὸ τὸ θάνατό του, ἐκδόθηκαν πολλὰ βιβλία μὲ θέμα τὴν προσωπικότητα καὶ τὸ ἔργο του, καὶ ἐκφωνήθηκαν ἑμνηρικοὶ λόγοι σ' ὀλόκληρο τὸν κόσμον, στὴ Δύση καὶ στὴν Ἀνατολή. Ὁ Paul Valéry εἶπε, ὅτι ὁ Γκαίτε δὲν ἦταν μόνο “*un grand homme*”, ἀλλὰ ἦταν ταυτόχρονα “*un homme d'Univers*”. Καὶ ὁ Ἀνατόλι Λοννατοόρσκι, ὁ θεμελιωτὴς τῆς σοβιετικῆς παιδείας, ἔγραψε σ' ἓνα ἄρθρο του, πὸν δημοσιεύθηκε τὸν Αὐγούστο τοῦ 1932 (βλ. Heinz Kindermann, ἐνθ. ἀν., σελ. 475 κ.ε.), ὅτι ὡς διανοητὴς καὶ ὡς πλαστοουργὸς ὑπῆρξε ὁ Γκαίτε τόσο κραταιός, ὥστε ὄχι μόνο στὴ Γερμανία, ἀλλὰ γενικὰ στὴν Εὐρώπη, εἶναι ζήτημα «ἂν ἄλλος ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ τοποθετηθεῖ στὸ πλευρό του». Ἐνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα βιβλία, πὸν ἐκδόθηκαν στὴ Γαλλία στὸ ἔτος 1932, εἶναι τὸ βιβλίον τοῦ André Suarès “*Goethe. Le grand Européen*”. Σὰ νὰ ἔβλεπε, ὅτι μιὰ νέα μεγάλη καταιγίδα, ἡ μεγαλύτερη ἀπ' ὅλες, θὰ ξεσποῦσε στὴν Εὐρώπη, εἶπε ὁ André Suarès στοὺς συμπα-

τριῶτες του και σ' ὄλους τοὺς Εὐρωπαίους : «Ὁ Γκαίτε εἶναι ὁ μέγας μεσολαβητής (*le grand médiateur*). Δὲν ὑπάρχει σωτηρία γιὰ τὴν Εὐρώπη παρὰ στὸ πνεῦμα τοῦ Γκαίτε. Ἄλλὰ δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ σβήσει τὸ πνεῦμα τοῦτο, ἀφοῦ εἶναι τὸ πνεῦμα τῆς ἴδιας τῆς Εὐρώπης, και ἀφοῦ ἡ Εὐρώπη, χωρὶς αὐτό, δὲ θὰ εἶναι παρὰ λέξη κενή».

Αὐτὰ ἐλέχθησαν πρὸ πενήντα ἐτῶν, πρὶν ξεσπάσει ἡ μεγάλη καταγίδα. Μποροῦμε, τάχα, νὰ ἐπαναλάβουμε τὰ ἴδια λόγια σήμερα; Ὅχι μόνο μποροῦμε, ἀλλὰ οφείλουμε νὰ τὰ ἐπαναλάβουμε μὲ ἀκόμα πιὸ ὑψωμένο τόνο φωνῆς. Ὁ «μεσολαβητής» Γκαίτε δὲν ἀπέτρεψε τὴ φοβερὴ καταγίδα. Δὲν ἔφταιξε, ὅμως, ὁ ἴδιος. Ἐφταιξαν ὅλοι ἐκεῖνοι, πὸν δὲν συνέλαβαν τὸ μέγα νόημα τῆς διδαχῆς του, τὸ μέγα νόημα τῆς παρουσίας του στὸν κόσμον. Σήμερα εἶναι περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη ἐποχὴ ἀναγκαῖο νὰ ἐπαναλάβουμε τὰ λόγια τοῦ *André Suarès*. Ὑπάρχουν γιὰ πρώτη φορὰ και οἱ ἀντικειμενικὲς ἱστορικὲς συνθήκες, πὸν μπορεῖ νὰ ἐπιτρέψουν νὰ γίνει ἔμπρακτα ἀποδεκτὸ τὸ μήνυμα τοῦ Γκαίτε. Ἡ Εὐρώπη, πρώτη φορὰ στὴν ἱστορία της, ἐπιχειρεῖ σοβαρὰ βήματα πὸν τείνουν πρὸς τὴν ἐνότητά της. Μένει, ὅμως, ἀπόξω ἓνα μεγάλο τμήμα τῆς Εὐρώπης, πὸν συνάπτεται μάλιστα ὀργανικὰ και μὲ τὴν Ἀσία. Ὁ Γκαίτε, ὁ μέγας Εὐρωπαῖος, εἶχε σκεφθεῖ, παρατηρεῖ ὁ *Fritz Strich* στὸ ἔργο του "*Goethe und die Weltliteratur*" (1949) («νὰ ἐπεκτείνει τὴν πνευματικὴ μεσολάβηση και συμφιλίωση μεταξὺ τῶν Λαῶν ὄλο και πιὸ πέρα, ἀκόμα και μεταξὺ ἡπείρων, μεταξὺ Εὐρώπης και Ἀσίας»). Θὰ πραγματοποιηθεῖ, τάχα, ἡ συμφιλίωση αὐτή; Ἄν —και ὅταν— πραγματοποιηθεῖ, ἡ μεγάλη ἐκείνη ὥρα θὰ συνδεθεῖ γιὰ πάντα μὲ τὸ ὄνομα *Johann Wolfgang von Goethe*.